

11. SRBIJA KAO NEDOVRŠENA DRŽAVA

Uvod: zašto čitati Đinđića

Teoretičar Zoran Đinđić naš je savremenik. U tekstovima sakupljenim u knjizi *Jugoslavija kao nedovršena država* prvi put su sistematskoj kritici izložene tada vladajuće teorijsko-ideološke paradigme 'socijalističke misli o politici' i 'socijalističkog konstitucionalizma'.¹ Upravo, reč je o knjizi u kojoj je prvi put u Jugoslaviji na teorijski relevantan način afirmisana liberalna misao o pojedincu, društvu i politici. Drugo, Đinđić ne kritikuje socijalističku stvarnost tadašnje Ju-

1) Sam Đinđić ove tekstove naziva esejima, odričući im time na implicitan način akademsku strogost. Ipak, ponuđene analize, izvedene na fonu dubokog poznavanja prevashodno nemačke literature, odlikuju se čvrstom strukturom, metodičkom strogošću i preciznom argumentacijom, što sve prevazilazi unekoliko neobavezujuću formu političkog eseja.

goslavije sa pozicija idealnog teorijskog modela. Njemu je važno da čitalac ni u jednom trenutku ne

izgubi iz vida kako ustavna demokratija ne postoji 'kao takva'. Za nas koji preferiramo ustavnu demokratiju, a koji živimo izvan njenih granica, ovaj aranžman postaje teorijski zanimljiv samo u meri u kojoj je praktično relevantan.

Šta čini ustavnu demokratiju praktično relevantnom u autoritarnom kontekstu? Đinđić upozorava da naša eventualna normativna preferenca za liberalizam i na njoj zasnovana analiza ustavne demokratije nisu dostatni: nije dovoljno na teorijski ubedljiv način demonstrirati kako su temeljne vrednosti, institucionalni aranžmani i prakse ovog režima po njihovim inherentnim svojstvima takvi da obećavaju ili obezbeđuju sve ono dobro i ispravno što nam je blisko. Pogled koji upućujemo ka ustavnoj demokratiji ne treba da dolazi (samo) iz knjiga, već pre svega iz konteksta našeg života. I pored toga što njegova lektira dolazi iz nekih drugih izvora, Đinđić je, kad je reč o odnosu 'teorije i prakse', blizak metodičkim uputstvima frankfurtske kritičke teorije: socijalna i politička datost ispostavlja zadatak sa kojim se ozbiljna socijalna misao ima suočiti. Puko suprotstavljanje takve datosti idealno-tip-skom modelu ustavne demokratije može nas tek obavestiti kako je prvi tip režima inferioran drugom, što nije ništa drugo do samozadovoljna akademska arogancija:

Radikalni ustavno-pravni pristup se u svojoj kritici utopija mora dobro čuvati toga da i sam ne postane utopija, jer tada će u odnosu na lošu stvarnost bez sumnje biti sve više u pravu, i, direktno proporcionalno, sve manje biti istinit.²

2) *Jugoslavija...*, 39.

Na frankfurtskom tragu, Đinđić insistira na kritičkoj analizi koja neće biti svedena na kritiku drugih scenarija sa pozicija sopstvenog scenarija, već će se konsekventno razvijati kao kritika postojećeg stanja.³ On zato razmišlja iz perspektive jugoslovenskog socijalizma osamdesetih godina, da bi postavio odlučno važno pitanje: da li "tip jugoslovenskih problema *funkcionalno iziskuje* ustavno-pravnu državnu formu"?⁴

U tekstu koji sledi pokušaću da pokažem da je to pitanje aktuelno i za današnju Srbiju, u petoj godini nakon njenog oslobođenja od Miloševićevog režima i dve godine nakon ubistva njenog premijera. Tvrdnja da je savremeni kontekst različit, kako od vremena jugoslovenskog socijalizma tako i od vremena Miloševićevog nacionalističkog režima, upućuje tek na uvid da je današnja Srbija na različit način udaljena od ustavne demokratije nego režimi koji su joj prethodili: oblik jaza koji nas deli od demokratije ipak je manje značajan od okolnosti da taj jaz i dalje postoji. Verujem da nam pažljivo praćenje Đinđićevih analiza i metodičkih uputstava može pomoći da prepoznamo značajne elemente kontinuiteta nedržavnog i neustavnog stanja u ova tri režima. Analizirajući ideološki, institucionalni i kulturni amalgam komunizma i nacionalizma u Jugoslaviji, Đinđić precizno pokazuje kako se taj brak iz računa osamdesetih godina ubrzano raspadao. On demonstrira neminovnost skore ostavinske rasprave, upozoravajući da će nacionalizam izići kao pobednik, i da će posledice biti dalekosežne. Mi danas znamo da je Đinđić bio u pravu u njegovim dijagnozama, te da je pobeda nacionalizma doista proizvela katastrofalne posledice. Znamo i da ideološko, struk-

3) *Ibid.*4) *Ibid.*

turno i kulturno nasleđe Miloševićevog režima nisu savladana činom promene režima u oktobru 2000, niti kasnijim nastojanjima da se afirmiše demokratija. Današnja Srbija ne živi u ustavnoj demokratiji, nego u lošoj prošlosti, nevešto prikrivenoj ruinama Miloševićevog fasadnog ustava.

Dakle, pokušaću da pokažem kako su Đinđićeva razmišljanja o krizi jugoslovenskog socijalizma aktuelna kako zbog kvaliteta njegovih analiza tako i zbog karaktera realnosti u kojoj živimo. U prvom odeljku objasniću zašto smatram da današnja Srbija nije ustavna demokratija, niti država u tranziciji ka ustavnoj demokratiji. Pažnja će biti koncentrisana na kontinuitet onog što Đinđić naziva nedovršenom državnošću. U drugom i trećem odeljku obrazložiću da srpski put ka ustavnoj demokratiji vodi kroz suočavanje sa prošlošću. U drugom odeljku objašnjava se stav da je Srbija politički, pravno, moralno i kulturno zarobljenik svoje nedavne prošlosti. Treći odeljak ukratko sumira jedno moguće razumevanje srpskog puta ka ustavnoj demokratiji. Ovde će se obrazlagati stav da tranzicija ka demokratiji kod nas ne može da se zasniva samo na uspostavljanju odgovarajućih pravnih, političkih i ekonomskih aranžmana, te na zalaganju za njihovo efektivno prihvatanje kao 'jedine igre u gradu'. Oslanjajući se na zaključke drugog odeljka, tvrdiću da je demokratska tranzicija, kao pogled unapred, u Srbiji *realno-politički* moguća samo ako bude kombinovana sa pogledom unatrag. Loša prošlost nije samo moralni problem za zajednicu u čije ime su zločini činjeni – takva prošlost je strukturna prepreka demokratskim reformama.

I. Srbija pre i posle oktobra 2000. godine: kontinuitet nedržavnog stanja

Današnja Srbija je mnogim lancima vezana kako za komunističko vreme tako i za period Miloševićeve vladavine. U institucionalnom pogledu, centralni element ovog kontinuiteta može se sažeti Đinđićevom sintagmom nedovršene državnosti. Nedovršena državnost je stanje u kome se ne može nedvosmisleno identifikovati javna vlast. Ovaj deficit javlja se u različitim oblicima: kao dualitet između 'oficijelne' javne vlasti i van-institucionalnog suverena; kao privatizacija, odnosno uzurpacija javne vlasti od strane grupa koje koriste državni aparat za promociju svojih parcijalnih interesa; kao kompeticija javne vlasti i privatnih centara moći, koja se u najtežem obliku ispoljava kao pluralizam instrumenata i oblika prinude; kao nepostojanje jasno određenih državnih granica, što onemogućava odgovore na pitanja dokle se prostire državna suverenost, te koji ljudi uopšte imaju status državljana. Svi ovi draistični oblici nedržavnog stanja smenjivali su se, preraštajući jedan u drugi, u tri pomenuta režima. Zato analizu savremenog stanja nedovršene državnosti u Srbiji treba početi sumarnim pogledom na ovaj fenomen u socijalizmu i u Miloševićevom režimu.

I.1. Suprotstavljajući se prevlađujućim tumačenjima socijalizma kao bitno etastičkog poretka, Đinđić je tvrdio da je reč o režimu u kome država predstavlja tek fasadu:

Osnovna strukturna osobina socijalističkog poretka jeste ukidanje načelno merljive suverenosti dr-

žavne vlasti. Ne radi se samo o tome da socijalistička država nesputano interveniše u društvo, nego o generalnom nepostojanju ograničenja državne intervencije. Ništa ne bi bilo pogrešnije nego u ovoj osobini videti potenciranje državnosti u socijalizmu. Ne radi se o tome da je država dobila višak suverenosti, nego, naprotiv, o tome da u socijalizmu država uopšte nije suverena. Ona je samo *sredstvo* u rukama istinskog suverena, koji nema status javno-pravne osobe, nego metafizičko-političkog subjekta.⁵

Poruka je jasna. Oficijelna, ustavom definisana socijalistička država, bila je samo jedan od instrumenata komunističke partije kao pravno neograničenog, nadinstitucionalnog suverena. Autolegitimacijska formula ovakve metafizičke suverenosti bila je jednostavna: politička moć partije ima biti proporcionalna kvalitetu njene ideološke svesti. Sadržaj ove svesti čini znanje o objektivnim tokovima istorijskog razvitka. Pošto je, u skladu sa obavezujućom proklamacijom same partije, ova organizacija ekskluzivni posednik istorijskog znanja, praktična izvedba formule ideološke suverenosti izgleda ovako: (samododeljeno) transcendentno znanje mora biti prevedeno u (apsolutnu) političku moć. U ovakvom kontekstu ustav je samo jedna od transmisija suverene moći, kao repozitorij mera koje “nosiocima političke vlasti olakšavaju delovanje (jer ih ne vezuju, kao što to čine ustav i zakoni u ustavnopravnim državama)”.⁶

Ova klasična matrica socijalističkog poretka u jugoslovenskom slučaju je dodatno iskomplikovana kada

5) *Jugoslavija...*, 171.

6) *Jugoslavija...*, 89.

je partija iskoristila Ustav od 1974. godine da promoviše nacionalizam na nivo sistemskog osnova države. Po oficijelnom tumačenju, ideologija nacionalne ravnopravnosti trebalo je da bude komplementarna ideologiji socijalističkog samoupravljanja. Nacionalna ravnopravnost konceptualizovana je na isti način kao i samoupravljanje: kao ideja koja se uspostavlja i reprodukuje sa principijelnim ciljem da propisuje i proizvodi poželjnu (jedinu dozvoljenu) stvarnost. Međutim, ideološki račun se pokazao pogrešnim, pa je 'samoupravljanju primerena nacionalna ravnopravnost' prerasla u skup agresivnih nacionalizama. Time je proizvedena konačna faza jugoslovenskog socijalističkog bezdržavlja.⁷ Definitivno potkopavši saveznu državnost, odnosno lišivši Jugoslaviju kao politički entitet svakog smisla, Ustav od 1974. godine postao je svojevrstan testament druge Jugoslavije, u kome su jugoslovenski nacionalizmi proglašeni za legitimne naslednike jugoslovenskog socijalizma.

Okrenuvši se budućnosti, Đinđić primećuje da se tadašnja Jugoslavija nalazi u nekoj vrsti slobodnog pada u 'prirodno stanje', odnosno u situaciju u kojoj bi već stabilizovani nepolitički karakter odnosa između 'subjekata federacije' mogao prerasti u hobsovski konflikt u kome će sva sredstva biti dozvoljena. Postojeća država nije u stanju da upravlja krizom, budući da je svedena na virtuelnu tvorevinu, čije se konture ubrzano rastaču:

Ni trezveniji posmatrači
neće moći oteti se uti-
sku da su ovdje zaista
osnovne stvari dovede-

7) "Stanje koje nazivamo Jugoslavijom postoji... Stav 'ja sam Jugosloven' ne može biti ni istinit ni lažan... Ovo lebdenje između istine i laži nije prosta gnoseološka osobina, nego proizlazi iz stanja predmeta na koje se stav odnosi. Iz toga što je sama Jugoslavija jedno lebdeće stanje." - *Jugoslavija...*, 5.

ne u pitanje... U vakuumu koji se širi iza komunističkog pojma (ili tačnije: ne-pojma) državnosti izraslo je raznovrsno bilje koje je nedostatak pretpostavki za život pretvorilo u vlastitu pretpostavku za život.⁸

Ova zloslutna metafora upućuje na barem tri važna uvida, koji će na dalekosežan način obeležiti budućnost. Prvo, država se raspada tempom koji odgovara urušavanju autoriteta formalno vladajuće komunističke ideologije. Drugo, ova država više ne kontroliše instrumente fizičke prinude. Treće, na sceni se već nalaze akteri spremni ne samo da raspараčaju državu, već i da u tom procesu uzurpiraju i upotrebe instrumente prinude koje je ona do juče kontrolisala. Usledio je rat, odlučujuće inspirisan i usmeravan od strane srpskog režima.

I.2. Kontinuitet nedovršene državnosti u Srbiji sačuvan je i nakon nasilnog raspada zajedničke države. Srbija u vreme Miloševića bila je entitet koji je podsećao na državu, kojim je upravljao režim sa obrisima institucionalizovanog političkog poretka. Ipak, u tom režimu arbiternost je zauzimala ono sistemsko mesto koje u demokratskim društvima pripada konstitucionalizmu i valja je čitati kao temeljno svojstvo režima u njegovom 'institucionalnom' aspektu. 'Ustavni sistem', sa njegovim institucijama, normama i procedurama, bio je tek instrument koji su vladajući arbiterno koristili za svoje posebne ciljeve. Sistem dominacije nije bio samo principijelno neograničen, već i visoko personalizovan. Mesto koje u demokratiji pripada

8) *Jugoslavija...*, 19, 21.

javnoj dimenziji institucionalizovane politike zauzeo je kompleksan netransparentni sistem privatizovane vladavine. Srbijom je vladao paradržavni kartel koji su tvorili 'zvanične' političke institucije, vladajuća partija sa njenim 'koalicionim' satelitima, vojska, raznovrsne policijske formacije, mafija, dvorski intelektualci, sa Predsednikom Republike kao centrom paukove mreže i personifikacijom sistema.

Za razumevanje našeg današnjeg stanja važno je uočiti razlike između dva prethodno skicirana oblika nedovršene državnosti. Prvo, dok je u socijalizmu na delu bila partijska upotreba države koja je počivala na nametnutom interesnom monolitizmu, u okvirima Miloševićevog kartela možemo zapaziti znatnu interesnu diversifikaciju. Kartelu je ideologija tribalnog nacionalizma bila neophodna tek kao manipulacijski instrument upravljanja podanicima, odnosno kao pokriće za nesmetano privatizovanje državnog aparata i njegovo stavljanje u službu ostvarivanja posebnih interesa navedenih 'podsistema'. Drugo, u socijalizmu su instrumenti prinude bili pod kontrolom partije-države, pa je barem na pervertiran način bio ispunjen zahtev moderne državnosti za monopol nad fizičkom prinudom. Miloševićeva privatizovana država promovisala je pluralizam izvora i oblika institucionalizovanog fizičkog nasilja.

Treće, rastakanje komunističkog ideološkog monolita i raspad organizacije koja ga je otelovljavala zakonomerno su rezultirali nestankom socijalističke nedovršene države. Sudbina nacionalističke privatizovane države bila je drugačija. Promena režima od oktobra 2000. godine nije dovela do otvaranja nekih procesa

koji se mogu smatrati neophodnim elementima demokratske tranzicije. Reč je o procesima razgradnje institucionalnih aranžmana, interesne strukture i ideologije starog režima. Rudimentarna fasadna državnost nasleđena iz prethodnog perioda zadržana je sve do danas, a akteri starog režima uspeali su da sačuvaju svoju interesnu mrežu gotovo netaknutom. U drugom odeljku pokušaću da pokažem kako je to bilo moguće zato što promena režima nije bila praćena odbacivanjem nacionalističke ideologije i sistematskim suočavanjem sa nasleđem prošlosti. Ali, pre toga, želim da ukážem na osnovna obeležja nedovršene državnosti u postoktobarskoj Srbiji.

I.3. Pogled iz komparativne perspektive kazuje nam da je Srbija jedina država u tranziciji koja je posle rušenja starog režima zadržala njegovu ustavnu institucionalnu strukturu. Odnos novog režima prema zatečenim institucijama inicijalno je bio određen prihvatanjem načela ustavnog kontinuiteta. Radi se o strategiji koja je poznata iz komparativnog iskustva prelaza od autoritarnog ka demokratskom režimu. Načelo ustavnog kontinuiteta izražava intenciju da se radikalna demokratska transformacija, kako iz normativnih tako i iz strateških razloga, sprovede u obliku pravne i političke reforme, odnosno u skladu sa pravnim procedurama režima koji se osporava. Promena starog ustavno-pravnog i političkog okvira se pretpostavlja, ali se traži da se ona izvede bez kršenja revizionih procedura definisanih starim pravnim sistemom. Zahtevi kontinuiteta izrazito su dinamični: sve pravne i političke elemente starog režima treba ispita-

ti i veoma brzo po osvajanju vlasti neophodno je ukloniti sve ono što ne odgovara kriterijumima ustavne demokratske državnosti, te sve ono što je predstavljalo legitimacijski osnov starog režima. Iako se *način* promene može odrediti kao reformski ili evolutivan, intencija je da *domet* promene bude revolucionaran, kao delegitimiranje i dekonstrukcija starog režima, što treba da bude neposredno praćeno kreiranjem pravnih i političkih osnova jednog kvalitetno drugačijeg društva i zajednice.

Ako sada pogledamo na Srbiju, videćemo da se ovde ustavni kontinuitet praktično stabilizovao kao očuvanje starog pravnog sistema i institucionalnih aranžmana. Ovakva 'strategija nečinjenja' proizvela je teške posledice. Prvo, njom je sačuvan pravno-politički okvir koji je svojevremeno svesno bio kreiran da služi kao fasada autoritarnom režimu i njegovim praksama. Za vreme Miloševićevog režima pravni propisi obrazovali su u najboljem slučaju tek akcesorni konglomerat naređenja i zabrana, čija principijelna funkcija nije bila regulisanje društvenih odnosa i ograničavanje vlasti, nego dodatno stabilizovanje režima. Preciznije, ovaj sistem naređenja i zabrana, koji je i danas na snazi, omogućio je pluralizaciju centara moći i nasilja. U drugom odeljku ću tvrditi da ova 'demokratija nasilja' do danas nije prevaziđena.

Drugo, nasleđeni ustavni sistem Srbije od početka je bio u otvorenom neskladu sa formalno nadređenim ustavnim sistemom savezne države obrazovane 1992. godine, što je bilo praćeno neusaglašenošću republičkih i saveznih zakonskih propisa, i što je u krajnjem izvodu rezultiralo stanjem pravne nesigurnosti u ko-

me nije bilo moguće prepoznati granicu koja odvaja pravo od neprava. Ovaj ustavno-pravni kaos skriven iza imena ustavnog kontinuiteta samo je potvrđen Ustavnom Poveljom Zajednice Srbija i Crna Gora od 2003. godine. Srbija sa njenim nasleđenim fasadnim Ustavom deo je loše pravno definisanog, loše uređenog, nefunkcionalnog šireg entiteta čiji legitimitet kao da svi osporavaju, te koji se, konsekventno, ne može odrediti ni kao država ni kao zajednica. Danas bi bilo teško naći pravni propis koji nedvosmisleno obavezuje na celoj teritoriji Zajednice, ili političko telo koje bi na toj teritoriji imalo nesporni autoritet.

Treće, ni Srbija ni Zajednica nemaju jasno određene državne granice. Kosovo pravno i politički više nije deo Srbije. Kosovski organi vlasti su uspostavljeni i kosovski važeći propisi su doneti uz odlučujuće učesće 'međunarodne zajednice', isključujući nadležnost srpskih organa i suspendujući primenu srpskih propisa na ovoj teritoriji. Država koja ne kontroliše teritoriju koju smatra svojom nema svojstvo suverene vlasti. Isto tako, država koja pretenduje da joj pripada teritorija koju ona više ne kontroliše ne može da zna ni ko su joj državljani.

II. Život u okovima loše prošlosti

II. 1. Opis sa kojim je zaključen prethodni odeljak obaveštava nas da je proto-demokratska Srbija, kao i državni oblici koji su joj prethodili, nevezana ustavnom formom, institucionalnim okvirima i proceduralnim pravilima igre koji bi definisali državu, te koji bi formalno-pravno situirali identitete pojedinaca, grupa,

političkih i društvenih aktera. Zato se treba vratiti već postavljenom pitanju: zašto je nakon oktobra 2000. godine izostala temeljita reforma pravnih i političkih institucija? Očekivanje da bi nasleđeni sistem mogao da bude 'upotrebljen' za prelaz ka demokratiji opire se razumevanju - njegova svojstva i njegova inherentna ograničenja su takvi da je bilo za očekivati da će proto-demokratski akteri odmah pristupiti promenama. U prethodnom odeljku sam naznačio da odgovor na zagonetku nečinjenja treba tražiti u odnosu prema nacionalističkoj ideologiji i prema nasleđu prošlosti. Dakle, teza koju treba objasniti glasi da je u današnjoj Srbiji i Crnoj Gori neprevladana prošlost aktivan činilac uobličavanja političkih i socijalnih procesa. Verujem da je to na tragičan način postalo očigledno sa ubistvom premijera Đinđića u martu 2003, kad se pokazalo da su pojedini delovi Miloševićevog aparata nasilja u novom režimu sačuvali veliku moć, ali i da je politika odnosa prema prošlosti - prema ideološkom utemeljenju, institucijama, akterima i političkoj kulturi starog režima - principijelna tačka razlikovanja između novih političkih elita. Okolnost da odnos prema prošlosti nikad nije eksplicitno politički tematizovan, već da se stalno iznova pojavljuje u pervertiranim oblicima, među kojima su najistaknutiji zalaganje za 'odbranu nacionalne časti' i za 'legalizam', odlučujuće je doprinela vrednosnoj i političkoj konfuziji u post-oktobarskoj Srbiji, što je uključilo i zadržavanje starih pravnih i institucionalnih struktura.

Na ovom mestu ću ukratko zastati da bih sumirao neke od opštih aspekata odnosa prema prošlosti koji su relevantni za razumevanje srpske situacije.

II.2. Pogledajmo sledeći stav:

Način na koji neka politička zajednica raspolaže svojom prošlošću određuje formu njenog identiteta.⁹

Đinđić je još jednom jasan i aktuelan. Nekome može izledati trivijalno očigledno da određenje nekog vremena kao prošlosti, praćeno ukazivanjem na to da se neki događaji koji su se u tom vremenu odigravali više ne odigravaju, upućuje istovremeno i na irelevantnost tog vremena za sadašnjost. No, ovo je jednostavno pogrešno. Doista, postoje događaji i procesi iz prošlosti koji nisu relevantni za naš današnji život. Ali, prošlost je kompleksna kategorija. Đinđić nam kaže da postoje segmenti prošlosti koji predstavljaju socijalni, politički i kulturni temelj života u zajednici, kao okvir individualnih, grupnih i komunalnog identiteta. To nikako nije konzervativna teza. Reč je pre svega o uvidu da se između prošlosti i sadašnjosti ne može povući mehanička linija razdvajanja.

Ali, citirana kratka rečenica nudi još jedan uvid. Zastanimo kod figure 'raspolaganja'. Kad govori o načinu na koji 'politička zajednica raspolaže svojom prošlošću', Đinđić nam kaže da prošlost ne postoji 'kao takva', odnosno da prošlost nije skup objektivnih činjenica. Prošlost nam se nikad ne nameće kao objektivna datost. Ona za nas danas postoji uvek i samo kao interpretativna rekonstrukcija. Tvrdnju da je moguće identifikovati način na koji zajednica raspolaže svojom prošlošću treba čitati kao kapacitet političke zajednice da, u okviru određenih ograničenja, izabere način tumačenja i prezentacije prošlosti. Jednostavno

9) *Jugoslavija...*, 177.

rečeno, ono što se računa nije nikad sama prošlost, nego *socijalno relevantno znanje o prošlosti*. Đinđić nas upozorava da u javnom prostoru uvek egzistira više od jednog tumačenja prošlosti, te da su ta tumačenja i njihovi nosioci u kompeticiji. Predmet kompeticije je odgovor na pitanje koja verzija, odnosno koji tip prezentacije znanja o prošlosti treba da bude socijalno (i kulturno i politički) relevantan.

Problem nije naivan. Reč je o onome što Mišel Fuko naziva 'režimom istine', odnosno o konstruktivnom odnosu prema prošlosti koji će u javnom diskursu pretendovati ne samo da bude prihvaćen kao ispravan i istinit nego će dobiti i autoritativni karakter, postajući neka vrsta 'oficijelne istine o prošlosti'. Ovako shvaćen 'režim istine' lako ćemo identifikovati u svakom društvu. On se pojavljuje u oblicima javno prihvaćenog i podržavanog kulturnog nasleđa, u obliku političke kulture, sve do načina na koji su individualni, grupni i zajednički identitet ustavno-pravno definisani.

U 'normalnim' vremenima, kada je demokratija stabilna i kada društvo nije suočeno sa problemom prekida kontinuiteta sa neposrednom prošlošću, 'režim istine' uglavnom nije sporan. Ali, situacija je mnogo ambivalentnija nakon promene režima, posebno ako je prošlost bila obeležena masovnim zločinima i drugim teškim oblicima kršenja ljudskih prava. U ovakvim situacijama odnos prema prošlosti postaje predmet političke odluke – čini se kao da je 'režim istine' stvar izbora.

Koje opcije stoje na raspolaganju? Problem prošlosti nakon promene režima možemo svesti na pitanja praktične politike i ograničiti se na pronalaženje ade-

kvatnih mera za uklanjanje političkih i ekonomskih posledica koje doživljavamo kao prepreku tranziciji. Opet, možemo uvideti i da čitav problem nije ograničen samo na izbor ka budućnosti orijentisanih praktičnih koraka, već da on otvara i pitanje moralnih posledica, pitanja pravde, sećanja i odgovornosti. Možemo pokušati da pamtimo i da razmišljamo, kao što možemo pokušati i da zaboravimo i poreknemo. Možemo nastojati i da preokrojimo sliku prošlosti, u skladu s našim aktuelnim političkim, društvenim ili kulturnim interesima. Možemo da se zalažemo za zvanično sećanje, zasnovano na zvaničnoj istini, kao što možemo da odobrimo i zvaničnu politiku zaboravljanja, koja najčešće ide ruku podruku s ideologijom novog početka. Možemo se zalagati za najkompletnije moguće pravno ovladavanje prošlošću: ova strategija bi počivala na sistematskom i obuhvatnom identifikovanju pojedinaca koji su učestvovali u zločinima, na sudskim procesima i presudama. Ili se možemo ograničiti na to da krivično gonimo samo počinioc najdrastičnijih zločina, dok ćemo, istovremeno, probleme političke i moralne odgovornosti prebaciti na komisije za utvrđivanje istine. Ili se pak možemo odlučiti za potpunu ili delimičnu amnestiju neposrednih izvršilaca, njihovih naredbodavaca i političkih elita starog režima. Možemo tugovati, graditi memorijalne centre i spomenike, isplaćivati odštetu, otpočeti proces pomirenja sa zajednicom žrtava. Možemo, pripadajući zajednici u čije ime su činjeni zločini, sebe predstavljati kao žrtve, istovremeno prebacujući krivicu i odgovornost na istinske žrtve i njihovu zajednicu. Konačno, možemo se sporiti oko svih ovih pitanja.

II.3. Ipak, izbor nije neograničen. Za koji god pristup prošlosti da se opredelimo, moramo od samog početka računati s tim da je nasleđe prošlosti već prisutno: ono je kontekstualni okvir koji određuje domet mogućih opcija. Vraćajući se Srbiji, želim da ukažem na dve opcije netematizovanja prošlosti.

Važno je uočiti razliku između kod nas prisutnog *odbijanja* da se prošlost tematizuje, s jedne strane, i političke *odluke* da se knjiga prošlosti zatvori, s druge strane. Potonja strategija nije nepoznata u praksi zemalja koje su stupile na put demokratije nakon loše prošlosti. Reč je o pokušaju da se aktom političke volje sadašnjost jasno razgraniči od prošlosti, u nadi da će na taj način zalaganje za poželjnu demokratsku budućnost biti oslobođeno od hipoteke koju je ostavio prethodni režim. Iako su dometi ovakve odluke često sporni, bitno je uočiti da se ovde karakter prošlosti ne dovodi u pitanje. Cilj nije da se relativizuje ili negira ono loše što se događalo u starom režimu, već da se izbegne ono što se vidi kao opasnost po novu demokratiju, naročito u pluralnim društvima u kojima je prošlost bila obeležena sukobom između grupa, ili dominacijom jedne grupe nad drugom: smatra se da je otvaranje bolnih pitanja opasno po demokratiju, jer može da produbi ionako teške socijalne, političke i ideološke podele, ili da čak vodi obnovi sukoba. Zagovornici ove strategije ukazuju na kompleksnost tranzicionog konteksta, koji zahteva suočavanje sa uvek novim, često međusobno protivrečnim, političkim, ekonomskim i socijalnim imperativima. Oni tvrde da je u situaciji kada je poželjna demokratska budućnost još uvek mnogo udaljenija od načelno odbačene auto-

ritarne prošlosti, neophodan jedan minimalni konsenzus o vrednostima i ciljevima koji se žele ostvariti u tranziciji, kao i o sredstvima i dinamici ovih procesa, a da bavljenje prošlošću direktno podriva mogućnost ostvarenja takvog konsenzusa.

Verujem kako ovaj tip argumenta i na njemu zasnovane prakse pate od mnogih slabosti.¹⁰ Ali razlog njihovog pominjanja ovde nije njihova kritička analiza, nego okolnost da se odnos prema prošlosti u današnjoj Srbiji često pokušava predstaviti kao izvod tog argumenta i oblik takve prakse. To je pogrešno. Odnos prema prošlosti u savremenoj Srbiji bitno je drugačiji. Srbija koju ću kolokvijalno nazvati 'post-đinđićevskom'¹¹ doima se kao država u kojoj je doneta odluka da se ostane u prošlosti. Naravno, malo ko će eksplicitno prizivati Miloševićevu vladavinu kao vreme koje je vredno očuvanja ili restauracije, ali analiza prevladajućih vrednosnih orijentacija, ideoloških matrica i delovanja vodećih političkih aktera razotkriva praktični angažman na očuvanju i daljoj reprodukciji u biti istih ideoloških tema i vladavinskih tehnika. Naša

10) Za kritiku ove argumentacije up. 7. poglavlje.

11) Označavanje jednog vremenskog perioda (oktobar 2000 – mart 2003) imenom Zorana Đinđića ne treba shvatiti kao implicitno priznanje kontinuiteta sa prethodnim režimima koji su takođe bili prepoznatljiviji po imenima političkih lidera: sa Titovom Jugoslavijom i Miloševićevom Srbijom. Jednostavno, u naznačenom periodu na delu je bila borba između nastojanja da se afirmišu procesi demokratske tranzicije, s jedne strane, i nastojanja da se očuva autoritarno jezgro Miloševićevog režima, s druge strane. Okolnost da je demokratsku opciju simbolizovao jedan čovek govori o karakteru stanja u kome se Srbija nalazila.

sadašnjost zasniva se na retrogradnim, anti-civilizacijskim opcijama odnosa prema prošlosti. Ove opcije mogu se prethodno sažeti kao odbijanje da se građani, nacija, društvo i država suoče sa onim što se nedavno događalo na prostoru koji se zvao Jugoslavijom. To se odbijanje najčešće ispoljava

kao negiranje odgovornosti za zločine počinjene u ime Nacije. Svaka se moralna odgovornost vehementno, premda nepropitano odbacuje. Pitanje političke odgovornosti gotovo uopšte nije pokrenuto, dok je odbacivanje krivične odgovornosti osumnjičenih za zločine, barem u aspektu odnosa prema Tribunalu u Hagu, pretvoreno u merilo patriotizma. U javnom govoru vlada totalitarna ideološka matrica prijatelj-neprijatelj, pri čemu se kao neprijatelji - kao i u Miloševićevo vreme posle završetka ratova - rutinski prepoznaju pojedinci i organizacije koji smatraju da se na prošlost ne može i ne sme staviti tačka, odnosno da srpski put u demokratiju vodi preko eksplicitnog odricanja od nasleđa tribalnog nacionalizma i eksplicitne osude zločina počinjenih u naše ime.

U ovakvom stanju osnovne poluge Miloševićevog privatizovanog kartela-države - kriminalne strukture unutar vojske i policije, te takozvani organizovani kriminal povezan mnogostrukim vezama sa političkim, vojnim i policijskim strukturama starog režima - ostale su efikasno zaštićene visoko zapaljivom smešom patriotske ideološke retorike i neodgovorno pogrešnog tumačenja zakonitosti. Ovim je ujedno sačuvan jedan od najpogubnijih elemenata bezdržavlja iz prethodnog perioda: pluralizam izvora i oblika fizičkog nasilja.

II.4. Kako smo posle oktobra 2000. godine došli do ovakvog stanja? Tačka sukoba koji je ubrzo nakon oktobra doveo do raspada DOS-a nije bila jednostavno odnos prema budućnosti, već pre svega politika odnosa prema prošlosti. Miloševićev režim ostavio je izuzetno mučno nasleđe, uobličeno u institucije, aktere i

političku kulturu, a novi demokratski akteri nisu uspe-
li da postignu minimum neophodnog konsenzusa o
odnosu prema bilo kom od ovih elemenata prošlosti.
Donekle šematski, možemo identifikovati tri osnovna
tipa odnosa prema prošlosti uobličena nakon promene
režima.

Prvi pristup određujem kao *oportunističko pacifiko-
vanje prošlosti, ili strategiju kontinuiteta sa naciona-
lizmom*. Ideološko jezgro ove strategije formiralo je
pozivanje na odbranu nacionalnog identiteta i dosto-
janstva, konkretizovano kroz minimiziranje ili potpu-
no negiranje ratnih zločina počinjenih od strane Mi-
loševićevog režima; kroz insistiranje na ravnoteži 'na-
še eventualne ratne krivice' i 'ratne krivice druge stra-
ne'; te kroz dalju afirmaciju resantimanskog stereoti-
pa o srpskoj naciji kao žrtvi. Politički oblik te strate-
gije bilo je zalaganje za tzv. legalizam, konkretizova-
no kroz uspešne otpore smenjivanju notornih funkci-
onera starog režima, opstrukciju reformskih zakonskih
projekata u skupštinama, kao i kroz efektivnu zaštitu
optuženih za ratne zločine, uvijenu u plašt legalistič-
kih sumnji u međunarodno-pravnu validnost Tribuna-
la u Hagu.

Prividno suprotstavljen pristup prošlosti ponudila je
orijentacija koju označavam kao *kvazipragmatsku ok-
renutost budućnosti*, ili kao strategiju zaborava. Ta
strategija uobličena je još u poslednjim mesecima Mi-
loševićeve vladavine, od strane dela aktera u civilnom
društvu koji su se dosledno borili protiv režimskog na-
cionalizma. Osnovna teza je glasila da su uklanjanje
starog režima, zaustavljanje govora mržnje, usposta-
vljanje proceduralnih demokratskih pravila igre i trži-

šne ekonomije dovoljni za prelazak Srbije iz belicističkog režima u stanje civilnog mira. Pitanje odnosa prema prošlosti, posebno ono koje je tematizovano kroz problem moralne odgovornosti za rat i počinjene zločine, ova strategija odbacuje kao moralističku opsesiju koja ometa racionalne napore usmerene ka dosezanju demokratske normalnosti.

Treća strategija može se nazvati *suočavanjem sa prošlošću kroz moralnu refleksiju*: tvrdi se da novi početak nije moguć bez reflektivnog odnosa prema nasleđu koje su nam ostavile prakse i ideologije starog režima. Jedan od osnovnih rezultata ovog procesa mora biti nedvosmisleno definisanje vrednosnog diskontinuiteta sa prošlošću. U Srbiji, izgradnja demokratije kao sistema koji počiva na ljudskoj slobodi i javnoj odgovornosti ne može biti samo institucionalno-političko pitanje. Demokratija nije moguća bez novog vrednosnog utemeljenja politike, koje zahteva nefunkcionalističko suočavanje sa prošlošću, usmereno na prevazilaženje moralno i politički kompromitovanih elemenata te prošlosti. U trećem odeljku pokušaću da detaljnije objasnim zašto ovu strategiju smatram kako jedinim moralno ispravnim tako i praktično-politički nužnim pristupom prošlosti.

Najzad, moguće bi bilo tvrditi da se politička opcija koju je oličavao premijer Đinđić, a koja je kolokvijalno nazivana 'reformističkom', našla negde između druge i treće strategije. Pragmatski orijentisani ka implementaciji realno mogućih ekonomskih i političkih modernizacijskih promena u prostoru koji je bio znatno sužen blokadama 'legalista', umerenih i manje umerenih nacionalista i kriptofašista, 'reformisti' su se

odlučnom politikom saradnje sa Tribunalom u Hagu približili zahtevima strategije suočavanja sa prošlošću. Nedostatnost ove strategije ogledala se u redukovanoj percepciji saradnje sa Hagom, odnosno u njenom razumevanju kao tehničkog uslova demokratskih reformi. Vera u emancipatorsku snagu ekonomskih i socijalnih reformi, odnosno uverenje da se tranzicija kao 'pogled unapred' sastoji u procesu institucionalizacije demokratskog okvira, pokazala se tragično naivnom u kontekstu odlučujuće obeleženom koordinatama političke kulture nasleđene iz autoritarne prošlosti. Reformisti su bili konfrontirani sa teško premostivim legitimacijskim deficitom. Njihov pokušaj da, krećući se unutar ruiniranog ustavnog i političkog sistema, legitimiraju nužnost teških tranzicijskih reformi insistiranjem na viziji 'demokratske i moderne Srbije' nije imao mnogo izgleda na uspeh. Optužbe protiv reformi vlade polazile su od verbalnog prihvatanja nužnosti promena, i bile su predstavljene kao neslaganje sa načinom, brzinom i smerom promena. Ipak, pažljiviji posmatrač mogao je uočiti da se taj otpor nije zasnivao na artikulisanju alternativnoj strategiji demokratske tranzicije, već na populističkoj ideologiji 'brige za narod', usmerenoj na osvajanje i mobilizaciju vaninstitucionalne podrške. U demokratskoj ustavnoj državi polje dozvoljenih legitimacijskih borbi omeđeno je koordinatama koje postavlja načelno neupitni ustavni okvir. Lišena legitimnog ustavnog sistema, postoktobarska Srbija bila je poprište ne-pravne i ne-političke borbe za difuznu podršku 'naroda'. U takvoj hobsovskej borbi za legitimitet, a u kontekstu određenom dominacijom kolektivističke političke kulture, pokušaj

opravdanja reformi kroz liberalni komunikacijski diskurs pretrpeo je poraz od legitimacijske matrice koja se oslanjala na bitne koordinate tribalnog nacionalizma ustanovljene u prethodnom periodu.

III. Vanredno stanje

Ono nastupa ukoliko je država fundamentalno stavljena u pitanje, i to u njenoj funkciji jedinstva mira i garanta pravnog poretka.¹²

Vanredno stanje uvedeno 12. marta nije lišeno kontroverzi. Prvo, ne postoji puna saglasnost o potrebi za njegovim uvođenjem, o ustavnosti i legitimnosti načina njegovog uvođenja, niti o ustavnosti i legitimnosti pravnih i političkih akcija koje su poduzete u toku njegovog trajanja. Naravno, možemo odmah primetiti da obim ove nesaglasnosti nije širok: velika većina građana, društvenih organizacija, kao i znatna većina političkih aktera podržavaju kako samo uvođenje vanrednog stanja tako i mere preduzete u toku njegovog trajanja. Ali, ovo nas ne oslobađa obaveze da se zapitamo da li je vanredno stanje zaista bilo neophodno, te da li se njegove mere mogu prihvatiti kao legitimne.

Odgovor na ova pitanja zahteva barem sumarno pojmovno određenje vanrednog stanja. Vanredno stanje je danas gotovo standardan element ustavne demokratske državnosti. Ovim institutom se identifikuje stanje krize koja onemogućava normalno funkcionisanje ustavnog sistema (rat, prirodne katastrofe, unutrašnja ili spoljna opasnost), te obim, domet i trajanje mera koje državni organi mogu da poduzimaju kako

12) *Jugoslavija...*, 81.

bi se to stanje prevazišlo, odnosno kako bi se ponovo uspostavilo stanje demokratske normalnosti. Ako vanredno stanje razumemo na ovakav način, verovatno ćemo moći da se složimo sa stavom koji prevlađuje u ustavno-pravnoj teoriji, a koji glasi da ova kategorija predstavlja ultimativni test demokratskih kapaciteta ustavnog režima. Reč je o tome da se u sadržinskom pogledu vanredne mere sastoje od dva osnovna elementa: prvi je koncentracija vladavinskih ovlašćenja u rukama izvršne vlasti, čime se suspenduje princip podele vlasti; drugi je ograničenje ili čak suspenzija nekih od ustavom garantovanih ljudskih prava, čime se stavlja van snage princip primata i načelne neprikosnovenosti osnovnih prava. Ko, u kojim situacijama, po kojim procedurama, u kom obimu, za koje vreme, može da suspenduje same temelje ustavne demokratske državnosti, pozivajući se na odbranu tih istih temelja? Teret legitimiranja odluke da se uvede vanredno stanje veoma je težak zbog rizika koje vanredno stanje nosi, kao instrument zaštite demokratije na način njenog (tendencijski privremenog) suspendovanja. Ni legitimacijski problem, ni rizik zloupotrebe vanrednog stanja ne mogu biti do kraja otklonjeni, ali mogu biti barem značajno ograničeni detaljnim ustavnim regulisanjem aktera, procedura, dometa i vremena njegovog trajanja. Dobar ustav treba da minimizira mogućnost proizvoljnog uvođenja vanrednog stanja iza koga bi se krili interesi vladajućih elita, da spreči da nužna koncentracija vlasti preraste u arbitrarno vršenje vlasti tokom vanrednog stanja, da spreči proizvoljno kršenje osnovnih ličnih prava (habeas corpus), te da onemogući donošenje mera koje se ne

odnose direktno na dato stanje krize, već menjaju pravni i politički okvir 'normalnog' ustavnog sistema.

Prva stvar koju treba primetiti kad je reč o vanrednom stanju u Srbiji jeste nepreciznost njegovog ustavnog određenja. Ustav pravi razliku između ratnog stanja i neposredne ratne opasnosti, s jedne strane, i vanrednog stanja, s druge strane. Oba oblika 'stanja nužde' proglašava Predsednik Republike, "po pribavljenom mišljenju predsednika vlade" (ratno stanje, čl. 83.7), odnosno "na predlog Vlade" (vanredno stanje, čl. 83.8). Ratno stanje podleže minimalnim ograničenjima u obliku implicirane zabrane raspuštanja Narodne skupštine. Jedino ograničenje vanrednog stanja sastoji se u obavezi Predsednika da pri donošenju mera koje okolnosti iziskuju postupi 'u skladu sa Ustavom i zakonom'. Ustav ne predviđa nikakvu ulogu za parlament ni pri uvođenju ni u toku trajanja vanrednog stanja. Ne postoje sadržinska ograničenja mera koje se mogu uvoditi u toku vanrednog stanja (na primer, zabrana raspuštanja parlamenta, zabrana suspendovanja osnovnih ličnih prava, kao što su pravo na život ili sloboda od torture). Najzad, nije predviđeno ni vremensko ograničenje trajanja vanrednog stanja. *Zakon o merama za slučaj vanrednog stanja* od 1991. godine pokriva neke od ovih praznina. Ali, čak i ako zanemarimo nejasnoće ovog Zakona, ostaje principijelni prigovor da se radi o pitanjima koja su u tolikoj meri bitna da zahtevaju direktnu ustavnu regulaciju.

Ako iz ovakve ustavne i zakonske perspektive pročitamo *Naredbu o posebnim merama za vreme vanrednog stanja* od marta 2003. godine, videćemo da ona predviđa znatna ograničenja ličnih, političkih i medij-

skih sloboda. Verujem ipak da analiza svake od ovih mera može pokazati njihovo jasno usmerenje na ono što je politički identifikovano kao razlog za uvođenje vanrednog stanja - na borbu protiv organizovanog kriminala. Naravno, ostaju pitanja da li je karakter krize koja je eksplodirala nakon ubistva premijera Đinđića bio takav da je zahtevao uvođenje vanrednog stanja, da li su mere vanrednog stanja primerene karakteru krize, te da li organi vlasti tokom preduzimanja vanrednih mera demonstriraju stepen samoograničenja koji bi pružio dokaze da je vanredno stanje zaista tek instrument povratka u normalnost.

Uvek je teško doći do analitički pouzdanog stava o tome da li jedna situacija duboke krize zahteva uvođenje vanrednog stanja. Načelno, vanredno stanje postaje neophodno kada je društvo suočeno sa krizom koja dovodi u pitanje regulativne kapacitete važećeg prava.¹³ Mislim da analiza situacije u Srbiji ponuđena u prethodnom odeljku pruža dovoljno argumenata za podršku vanrednom stanju. Doduše, političari su pogrešili braneći ovu odluku u nedeljama posle atentata često ponavljanom frazom da ona "važi za kriminalce, a ne za normalne građane". Ovo je pogrešno ne samo zato što je načelo *nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege* jedno od temelja modernog društva i države već i zato što je iz teksta *Naredbe* jasno da je vanredno stanje uvedeno na teritoriji Srbije i da važi za sve njene građane, političke i društvene aktere, kao

13) "Osnovna formalna osobenost stanja 'državne nužde' jeste dvostruko suspendovanje važećih pravnih normi: usled njihove diskrepancije sa socijalnom stvarnošću postalo je nemoguće obuhvatiti tu stvarnost pravnim sistemom, tj. regulišuća snaga pravnih normi je izgubljena." - *Jugoslavija...*, 81-82.

i za organe vlasti. Međutim, ako imamo u vidu okolnost da su jezgro organizovanog kriminala činili delovi dr-

žavnog represivnog aparata, te da su njegovi pipci sezali duboko u delove pravosudnog sistema, neke medije, ekonomiju i 'protiv-sistemske' političke partije (SPS, SRS, JUL), teško je braniti stav da je obračun sa kriminalom bio moguć bez privremene suspenzije određenih ustavnih sloboda.

Pogrešna je i kritika koja osporava vanredno stanje jednostavnim ukazivanjem da se njime ograničavaju osnovna ustavna prava. Kako sam već pokušao da pokažem, ograničenje osnovnih prava element je pojmovnog određenja vanrednog stanja u demokratiji: legitimacijski osnov ovih ograničenja upravo je zahtev za obnovom situacije u kojoj će građani biti u stanju da nesmetano uživaju ustavom garantovana prava. Zato bi kritika trebalo da pokaže da je pre uvođenja vanrednog stanja status osnovnih prava bio takav da nije zahtevao vanredne mere, ili pak da su mere koje se uvode i primenjuju u toku vanrednog stanja takve da trajno narušavaju osnovna prava. Prvu od ove dve kritičke primedbe je teško odbraniti, jednostavno zato što je kriminal u Srbiji proizveo kaos koji je praktično obesmislio formalne strukture prava i države. Druga primedba je ozbiljnija, pošto upućuje na neophodnost razlikovanja vanrednih mera i zakona:

Vanredne mere po definiciji ne mogu da budu izvor novog *pravnog* stanja. Kompetencije aktera 'vanrednog stanja' su, doduše, u jednom pravcu proširene (jer oni imaju pravo da suspenduju delove ustava i pravnog sistema), ali su u drugom pravcu veoma ograničene: njihov zadatak je konkretan i po svom sadržaju negativan, tj. ne reali-

zovanje nekog vlastitog cilja, nego tehničko-praktično omogućavanje ustavno-pravne normalnosti.¹⁴

Ovaj uvid je izvanredno važan za naš kontekst. Dok ideološke kritike vanrednog stanja neopravdano optužuju vlast za “pokriveno uvođenje jednopartijskog sistema”, “progon političkih neistomišljenika” i slično, pravi problem je u tački koja ne nailazi na načelan otpor opozicije: državna vlast je prešla granicu između vanredne mere i zakona. Umesto osporavanja konkretnih rešenja u predloženim promenama ‘paketa krivičnih i pravosudnih zakona’, bilo je neophodno ukazivati da se u vreme vanrednog stanja jednostavno ne mogu i ne smeju donositi niti revidirati zakoni koji će važiti za normalno stanje. Granica legitimnog delovanja vlasti u vanrednom stanju je uklanjanje prepreka normalnom funkcionisanju pravnog sistema. Kreiranje pravnog sistema za buduće normalno stanje ne može biti ocenjeno drugačije nego kao zloupotreba ovlašćenja. Drugi primer je još drastičniji: u toku vanrednog stanja vlast i opozicija su se našli za istim stolom na zadatku za koji nije bilo vremena u prethodnih trideset meseci. Reč je o donošenju ustava. U završnom odeljku pokušaću da pokažem da je ideja o kreiranju ustavnog okvira buduće demokratske državnosti iz perspektive vanrednog stanja dalekosežno pogrešna.

Konačno, ako uporedimo vanredno stanje u Srbiji sa apstraktnim pojmovnim određenjem ovog instituta, uočićemo još jedan paradoks, koji ne govori protiv vanrednog stanja, ali naglašava aporiju naše situacije:

14) *Jugoslavija...*, 85-86.

Tamo gde društvena stvarnost nije dosledno regulisana pravnim sistemom, i gde državna vlast ne mora specijalno legitimisati svoje – ma kako široke – kompetencije, razlika između normalnog i vanrednog stanja postaje difuzna.¹⁵

Dok u ustavnoj državi odluka o uvođenju vanrednog stanja upućuje na interpretaciju faktičke situacije kao teške krize demokratije, pri čemu se takva odluka opravdava upravo imperativom povratka u predkrizno stanje, kod nas nije reč o obnovi narušene demokratije, nego o uspostavljanju ustavne demokratije tamo gde je nije bilo. Koncentrisano na povlačenje jasne granice između prava i neprava, te između države i kriminala, vanredno stanje u Srbiji funkcioniše kao *zakašnelo revolucionarno uklanjanje prepreka početku izgradnje ustavne demokratije*. Ili, vanredno stanje u Srbiji nije borba protiv aktuelne krize koja je osporila ono što smo imali u prethodnom periodu. Zadatak vlasti u Srbiji nije da reafirmišu predkrizno stanje. Naprotiv: to je borba protiv loše prošlosti, koja ima za cilj da spreči obnavljanje onoga što je na odlučan način obeležavalo identitet te prošlosti.

IV. Pogled unapred kombinovan sa pogledom unatrag, ili zašto Srbiji treba ustavna demokratija

IV.1. Zalažući se za ustavnu demokratiju, izražavamo preferencu za stanje koje u Srbiji još nije dosegнуto. Zato osnovna pitanja treba da glase ‘zašto ići tamo’ i ‘kako stići odavde do tamo’.

15) *Jugoslavija...*, 82.

Naša normativna preferenca za ustavnu demokraciju biće legitimna samo ako izdrži analitički sud, gde ćemo ponovo pitati: da li tip naših problema "*funkcionalno iziskuje* ustavno-pravnu državnu formu"?¹⁶ Opis prezentiran u prethodnim odeljcima mogao bi biti dovoljan za zaključak o neprekinutom moralnom, kulturnom i političkom kontinuitetu između tri režima. To naravno ne znači da je sve ostalo isto. Ipak, menjali su se samo *oblici ispoljavanja* bitno nedemokratskih svojstava ovih režima. Kao njihovo najvažnije nedemokratsko svojstvo odredio sam nedovršenu državnost. Uzrok ovog fenomena treba tražiti u sistemskom mestu ideologije. Socijalistički i nacionalistički režim bili su zasnovani na vladavini reči, kao tipovi političkog poretka u kojima je vladajuća i jedina dozvoljena ideja, prevedena u političku direktivu, određivala karakter stvarnosti.

Srbija u vremenu nakon Đinđića preživljava na ruševinama ovih režima. Oni koji danas vladaju ponašaju se kao da se demokratska zgrada može graditi od polomljenih cigala i crepova. Ovakva imitacija demokratske tranzicije moguća je samo zato što se vladajućí u svom političkom delovanju rukovode loše promišljenom ili tek dopola osvešćenom odlukom da zemlju zadrže u prošlosti. Ovo nije u neskladu sa prethodno izrečenom tvrdnjom da današnja Srbija odbija da se suoči sa prošlošću. Prošlost koju današnje vladajuće elite brane nikad nije postojala: reč je tek o himeri kojom se na nevešt način nastoji uobličiti i afirmisati nova verzija ideologije mitskog tradicionalizma. Ozbiljno pitanje glasi u čemu se sastoji praktični smisao, odnosno šta je cilj ovog inženjeringa u kome se radi

16) *Jugoslavija...*, 39.

na konstrukciji prošlosti koje nikad nije bilo. Čini mi se da je odgovor jednoznačan: vladajući su uzurpirali pravo na kreiranje nepostojeće prošlosti kako bi reinterpretirali i relativizovali nedavnu stvarnu prošlost. Njihov politički program se zato može čitati kao revizija onoga što se dogodilo, rukovođena ciljem njegovog prevrednovanja. Nemojmo zaboraviti: predmet revizije su zločini počinjeni u ime srpske nacije. Dok kriptofašistički deo današnje velike koalicije nema teškoća čak ni sa pohvalom zločinu, oni u ovoj koaliciji koji sebe doživljavaju kao liberalne nacionaliste preferiraju da zločin relativizuju kako bi ga što je pre moguće prekrili velom tišine. Njihov cilj je stvaranje i stabilizacija političke kulture ćutanja. O čemu je reč?

Ovde je na delu pokušaj da se očuva kontinuitet sa političkom kulturom Miloševićevog vremena. Neću se upuštati u sistematsku analizu autoritarne političke kulture pod nacionalističkim režimom. Želim samo da ukažem na jedan njen bitan aspekt: prethodni period odlučujuće je bio obeležen kulturom tolerisanja nepravde. Režim nije očekivao od podanika da naprosto podržavaju zločinački poduhvat. Od njih se očekivala specifična moralna lojalnost, koja se imala interiorizovati i ispoljavati kroz stav da je ono što režim čini, i što podanici podržavaju, politički opravdano i moralno ispravno. Jedan veliki broj ljudi je ispunio ovakva očekivanja. Drugim rečima, za vreme trajajnja ovog režima njegovi nosioci i većina njegovih podanika ponašali su se kao da pitanje odgovornosti za zločin uopšte ne postoji.

Međutim, danas ljudi više ne mogu da se pretvaraju da ne znaju. Preciznije, danas u Srbiji svi znaju da su

u prethodnom periodu počinjene nepravde velikih razmera: masovna ubistva, zlostavljanja, proterivanja, uništavanja imovine. Postoji takođe znanje da je reč bila o zločinima nad nesrpskim stanovništvom počinjenim upravo na osnovi njihovog nepripadanja srpskoj etničkoj grupi. Postoji znanje o činjenicama, ali iz ovog znanja ne sledi razumevanje o njihovom karakteru i posledicama. Zato je ovo znanje i dalje difuzno i potisnuto. Politička elita se ovde nalazi pred jednostavnim izborom. Predmet izbora je način vrednovanja nasleđa starog režima, uključujući i zločine učinjene za vreme njegovog trajanja. Opcije su aktivna podrška kulturi ćutanja, s jedne strane, i kultura sistematskog suočavanja sa prošlošću, s druge strane. Prva opcija vodi afirmaciji loše prošlosti, dok druga afirmiše mogućnost demokratske normalnosti.

Naša politička elita izabrala je prvu opciju. Odbivši da povuče jasnu granicu između 'nacionalne časti' i zločina počinjenog u nacionalno ime, ona je ponudila građanima zaštitu od svesti o zločinima, verovatno se nadajući da će sećanje na zločin spontano izbledeći, i da neće ostaviti traga. Ali, ako uopšte postoji nešto 'spontano' u statusu autoritarnih vrednosnih orijentacija posle promene režima, to je njihovo prerastanje u aktivnu alternativnu (iliberálnu) političku kulturu. Ovo što se danas razvija kao masovna kultura ćutanja pred licem zločina, nije naprosto izbor zaborava. Radi se o ideološkoj racionalizaciji koja poništava mogućnost razlikovanja prava i nepravda, ispravnog i pogrešnog, pravednog i nepravednog, dobra i zla. Odatle sledi važan izvod za našu sadašnjost i budućnost: zamaglivanje granice između istine i laži o prošlosti

omogućava da se laž nesmetano prevede u manipulativni politički diskurs. U konačnom izvodu, Srbija je zemlja u kojoj je nasilno ukinuta prošlost, a na njeno mesto je postavljen ideološki surogat tradicije, koji se u praksi iskazuje kao “eminentni potrošač integrativne energije”.¹⁷

IV.2. Ovim kao da smo zatvorili krug loše beskonačnosti. Ideologija u čijem je jezgru kreiranje lažne prošlosti osnov je današnjeg političkog poretka. Ovako ideološki utemeljen poredak opire se ustavno-pravnoj državnoj formi, pa Srbija i dalje egzistira kao nedovršena država. Ipak, ponoviću da nije sve isto kao što je bilo. Možemo posuditi još jedno Đinđićevo pitanje: ko je suveren u Srbiji? Đinđić piše da se u socijalizmu nosilac najviše vlasiti nalazio u metaustavnom, dakle u nad-političkom prostoru.¹⁸ Ovaj uvid se može primeniti i na Miloševićev režim, čiji je metafizički suveren bila Nacija, koju je “realno homogenizovala jedna ličnost”,¹⁹ dok je oficijelni ustavno-pravni sistem bio sveden na instrument “regulisanja trivijalnih odnosa”.²⁰ Kakvu situaciju imamo danas? Da li je nosilac najviše političke vlasti sveden u okvire ustavnih procedura? U svetlosti ponuđenih analiza, to pitanje je gotovo retoričko, jer je odgovor na njega očigledno negativan. Metafizičke suverenosti Partije i Nacije urušile su se jedna za drugom na najtragičniji mogući način. Ali, propast Miloševićevog nacionalističkog projekta donela je značajan nov element u naš pojam i praksu suverenosti. Metodičko mesto suverena u Srbiji je prazno: mi nismo dobili ustavno-pravnu određivu najvišu vlast, a na upražnje-

17) *Jugoslavija...*, 191.

18) *Jugoslavija...*, 81 i dalje; 40.

19) *Ibid.*, 40.

20) *Ibid.*

no metapolitičko mesto Partije i Nacije nije došao novi metafizički suveren. Politička Srbija je tako obezglavljena, ostavljena da živi među ruinama fasadnog ustava, bez metafizičke instance posredovanja koja bi ovom entitetu barem darovala privid državnosti. Vladajuća elita se drži najgorih elemenata fragmentarnog nasleđa nacionalističke ideologije, nesposobna međutim da Naciju vrati na ono mesto koje je ova zauzimala u Miloševićevom režimu. U prethodna dva režima politička reprodukcija zajednice nije počivala na delovanju oficijelnih pravnih i političkih institucija, već na moći 'nevidljive države'. Reč je bila o složenom odnosu, koji se u teoriji ponekad označava kao stanje 'dvostruke državnosti': prividna država bila je fasada za nosioca stvarne (ne)političke moći. Danas ovog dualiteta više nema i Srbija je prepuštena haosu.

IV.3. Uzeti zajedno, mučno nasleđe prošlosti koje se brani 'kulturom ćutanja', te razorenost gotovo svih relevantnih elemenata državnosti, pružaju ubedljiv odgovor na početno pitanje: da li Srbija funkcionalno iziskuje ustavno-pravnu državnu formu? Pozitivan odgovor se ne zasniva na apstraktnoj normativnoj preferenci za vrednosti, principe i aranžmane koji tvore jezgro konstitucionalizma. Srbija je u takvom stanju da opredeljenje za ustavnu demokratiju predstavlja funkcionalni imperativ, kao jedini put za uspostavljanje civilne normalnosti i za prekidanje kontinuiteta vladavine autoritarnih ideokratija, sa njihovim stalno obnavljajućim ciklusima nasilja.

Srbija odbija da se na otvoren i ne-instrumentalan način bavi prošlošću, ali se zato, kao u nekoj otrca-

noj frazi, prošlost bavi Srbijom. Nasilno ideološko ukidanje i prekrajanje prošlosti, u uzaludnoj potrazi za starom figurom nad-političkog suverena, razaraju i poslednje relevantne ostatke zajednice u ovom entitetu. Srbija je potrošila sve kapacitete autoritarnog auto-legitimiranja. I ne samo to. Tvrdiću da je Srbija sebi zatvorila i put tradicionalnog ustavno-demokratskog legitimiranja državne suverenosti. U Srbiji se ne sme dozvoliti da princip narodne suverenosti bude posredovan pred-ustavnim i pred-političkim mitom o naciji kao ultimativnom izvoru vlasti. Narod ne sme biti konceptualizovan kao subjektivitet čija je 'volja' konačni i principijelno neograničeni izvor političke zajednice.

Kao alternativu nudim sledeću jednostavnu propoziciju: nastojanje na slobodi i demokratiji, budući da mu je kontekstualno-specifični zadatak prevazilaženje loše prošlosti i uklanjanje lažnih tradicija, mora biti rukovođeno vernošću principima primata ljudske slobode i vladavine prava. Ovo bi se formalizovalo kroz koncept samoreferentnog ustava. Samoreferentni ustav se ne opravdava kao epifenomen naroda, nacije ili države. Pošto nije izveden iz odredivog eksternog izvora, ovakav najviši akt ne može biti ni delegitimiran aktiviranjem takvog izvora. Ipak, radi se o demokratskom aktu, čiji se poseban karakter načelno izvodi iz prirode očekivanja koja se pred njega postavljaju: reč je o zahtevu za uspostavljanje demokratske normalnosti nakon loše prošlosti. Ovaj ustav mora da sadrži sve demokratske principe i aranžmane: katalog osnovnih prava, mehanizme ograničene vlade, uključujući i mehanizme kontrole vlasti od strane građana (kroz izbo-

re, delovanjem javnog mnjenja, itd.). U ovom pogledu, razlika u odnosu na 'standardne' demokratske ustave sastoji se jednostavno u tome što ovakav akt ne izvodi demokratske principe pozivom na spoljnu utemeljujuću instancu – ustav se legitimira pozivom na sopstvenu moralnost. Unutrašnja moralnost ustava je komponovana od liberalnih principa jednake slobode i vladavine prava. Od građana se očekuje da interiorizuju ovaj vrednosni poredak kao jezgro sopstvenog identiteta, te da političke aranžmane razumeju i prihvate kao nužnu institucionalizaciju i proceduralizaciju ovog istog vrednosnog poretka. Jednom rečju, mi ne uspostavljamo svoj individualni identitet i lojalnost političkoj zajednici kao nerefektirane izvode puke činjenice ukorenjenosti u pred-političku grupu, niti kao izvode istorijske kontingencije – naši identiteti otelovljuju moralne principe zapisane u ustavu.

Naravno, svestan sam moguće višestruke ranjivosti ovog koncepta. Na primer, može se tvrditi sledeće: ako je uopšte tačno da je samoreferentni ustav univerzalistički koncept, onda je cena ovog univerzalizma previsoka, budući da se i od vlasti i od nas kao građana zahteva da politički identitet i zajednicu u celini odvojimo od naših autentičnih identiteta (nacionalna pripadnost) i familijarnih političkih ideala (narodna suverenost). Odavde se izvodi i prigovor o nedovoljnosti identifikacionih i motivacijskih kapaciteta artifičijelnih ustavnih principa. Prigovor kaže da je radikalno univerzalistička baza samoreferentnog ustava nesposobna da ponudi alternativne identitete pojedinaca i zajednice – jednostavna je empirijska i istorijska činjenica da se ovi identiteti nikad ne zasnivaju isklju-

čivo ili prvenstveno na moralnim vrednostima. Nacionalni, kulturni, društveni, istorijski određeni okviri naših individualnih, grupnih i komunalnog identiteta predstavljaju datosti koje nema mnogo smisla opovrgavati artificijelnim konstruktima. Zato sistem zasnovan na ponuđenom tipu ustava ne bi bio u dodiru sa socijalnim i političkim realnostima, koje u demokratskim društvima uvek treba da budu korespondentne postojećim identitetima. Konsekventno, ovakav ustav bi se verovatno sveo na bezvredno parče papira, nesposoban da uokviri pravne, političke i socijalne procese i, u kranjem izvodu, da zaštiti ljudsku slobodu.

Ali, podsetimo se da demokratija nije, niti je ikada bila, 'prirodno' svojstvo političke zajednice. Demokratija ne počiva na emocijama i samorazumljivim kolektivnim vezama, nego na racionalnom sporazumu o načinu zajedničkog života. Jedan element racionalnosti ovog sporazuma jeste izbor između kontekstualno određenih opcija. Današnja Srbija se jednostavno ne može više rekonstruisati kao nacionalna država, čak i ako radi jednostavnosti argumenta zanemarimo – inače nezanemarlivu – okolnost da je Srbija višenacionalna država. Univerzalnost apstraktno shvaćenih slobode, jednakosti i vladavine prava jedini je koncept koji, ma koliko to paradoksalno izgledalo, predstavlja realnu alternativu svim isprobanim i tragično neuspelim totalizujućim formativnim principima zajednice.